

Národ a Stát slaví Jana Amose Komenského. Srovnání Komenského oslav v roce 1892 a 1920*

Karel Šima

NATION AND STATE CELEBRATE JAN AMOS KOMENSKÝ.

A COMPARISON BETWEEN THE COMENIUS CELEBRATIONS OF 1892 AND 1920

The celebrations of the Comenius anniversaries in 1892 and 1920 were an important element in the formation of the political culture in the Czech lands, particularly in view of the way they reflected the symbolic creation of the collective spirit of the Nation and State. Based on an analysis of the festive discourse, I conclude that in the new state no answer was found to the basic question of how the independence of the Czechoslovak state was “regained” in Masaryk’s day after the Czech Nation’s loss of independence during Comenius’s time.

KEYWORDS:

celebrations; Nation; State; discourse; performativity; Comenius; Komenský

Oslavy jubileí Jana Amose Komenského v letech 1892 a 1920 byly významným prvkem utváření politické kultury v českých zemích, a to především v tom, jak odrážely symbolickou konstrukci kolektivity Národa a Státu.¹ Právě proměna státního rámce oslav dává možnost analyzovat dvojí festivitní diskurs specificky ve vztahu k symbolickému vymezení významových rámců Státu a Národa, jež české politické kultuře určovaly hranice a strukturovaly její pole. Mezi oběma jubilejními roky došlo totiž ke specifické transformaci toho, jak byl Národ vztahován ke Státu a Stát k Národu. Zatímco v roce 1892 byl Stát, reprezentovaný vídeňskou vládou, vnímán jako vnější rámec, buď odcizený, nebo přímo nepřátelský, v roce 1920 byly oslavy prezentovány jako slavnost získání vlastní státnosti, a Stát se tak stal integrální a integrující rovínou festivitního diskursu. Specifickou roli v této proměně hraje osobnost T. G. Masaryka, který na jedné straně představuje kontinuitu v řadě charakteristik významů spojených s Komenským, a na druhé straně je sám s Komenským srovnáván, a inscenování jeho osoby tak legitimizuje novou kolektivitu Státu. Jak se pokusím ukázat, proměna významů spojených s Komenským byla pouze částečná, a to spíše ve zdůraznění některých prvků (internacionalismus, humanita, mír). Nepodařilo se tak přes snahu o vřazení Komenského do symbolické konstrukce nového československého Státu překročit symbolický rámec českého Národa, k čemuž přispělo i vyzdvižení jiráskovských mýtů a Masarykova pojetí české otázky.

---

* Práce na této studii byla podpořena z grantu „Jan Amos Komenský jako místo paměti. Polyvalentní imaginace paměti a (re)konstruování kánonu“ (GA ČR P410/11/1201).

1 Uvádím zde Národ a Stát s počátečním velkým písmenem, protože se jedná o pojmenování základní symbolické konstrukce, a nikoliv o běžné termíny ve smyslu historickém, politologickém či publicistickém.

Metodologicky bude moje studie založena na analýze specifického diskursu oslav, ke kterému budu přistupovat z hlediska sémiotické analýzy performativních aktů. Jako materiál slouží diskursivní výpovědi ať už ve formě slavnostních aktů, popisů oslav, dobových komentářů a brožur ad., které konstruovaly dominantní pole Národa a Státu prostřednictvím „zvýznamňování“ osobnosti Komenského. Vycházím zde jednak z foucaultovského pojetí diskursu,² který chápu v užším slova smyslu jako pole ustavování politické moci prostřednictvím procedur vylučování a kontroly, a jednak z kulturních dějin politiky,³ které umožňují historicko-antropologické tázání po performativním utváření významů⁴ a jejich využívání historickými aktéry v konkrétních situacích. V tomto smyslu navazují na své předchozí výzkumy národní festivitní kultury šedesátých a sedmdesátých let 19. století.⁵ Základní badatelskou otázkou tak pro mne bude, zda a jak se v diskursu vycházejícím z performativních slavnostních aktů Komenského oslav proměnilo pojetí Státu a Národa jako nejširšího symbolického rámce politické kultury.⁶

S KOMENSKÝM ZA ČESKÝ NÁROD A PROTI RAKOUSKÉMU STÁTU

Oslavy tří set let od narození Komenského v roce 1892 se řadily mezi největší podniky, jimiž se ve veřejném prostoru ustavovalo české společenství 19. století. Přestože hlavní oslavy probíhaly v Praze, paralelně se odehrávaly v desítkách měst a obcí Čech a Moravy slavnosti s podobným programem a Komenský se připomínal i v řadě evropských měst. Tyto akce přitom nebyly centrálně organizovány a byly koordinovány jen omezeně prostřednictvím učitelských jednot. *Národní listy* začínaly jeden z článků po oslavách v příznačně oslavném tónu slovy: „S oprávněnou hrdostí a beze všeho přepínání můžeme říci: podobné oslavy univerzální a vznešené, jakých se dostalo včerejším dnem našemu Janu Amosu Komenskému, neznají a nepamatují dějiny

2 Michel FOUCAULT, *Archeologie věděni*, Praha 2002. Viz také Philippe SARASIN, *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*, Frankfurt am Main 2003.

3 Pro přehled viz Thomas MERGEL, *Kulturgeschichte der Politik, Version: 2.0*, Docupedia-Zeitgeschichte, 22. 10.2012, Dostupné z online zdroje: http://docupedia.de/zg/Kulturgeschichte_der_Politik_Version_2.0_Thomas_Mergel?oldid=84783 [náhled 12. 8. 2014], pro původní debatu viz Thomas MERGEL, *Kulturwissenschaft der Politik: Perspektiven und Trends*, in: Friedrich Jaeger (ed.), *Handbuch der Kulturwissenschaften III: Themen und Tendenzen*, Stuttgart 2004, s. 413–425; Barbara STOLLBERG-RILINGER (ed.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?*, Berlin 2005.

4 Pro shrnutí nejnovějšího vývoje v oblasti studií performativity viz Erika FISCHER-LICHTE, *Performative/Performance studies*, in: Stephan Moebius (ed.), *Kultur. Von den Cultural Studies bis zu den Visual Studies*, Bielefeld 2012, s. 216–241.

5 Karel ŠIMA, *Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akty konstruování národní identity*, *Český časopis historický* 104, 2006, č. 1, s. 81–110.

6 Z hlediska této výzkumné otázky a vzhledem k omezenému prostoru nemůže jít o vyčerpávající pramenné zpracování oslav v roce 1892 a 1920. Zaměřím se na akce a dokumenty, které utvářely dominantní diskurs Národa a Státu. Stranou tak zůstanou mnohé regionální akce, které vykazovaly odlišné specifické diskursivní kontexty.

novověké. Není snad většího města po všem širém vzdělaném světě na obou polokoulích, aby v něm nebyl slaven náš veliký rodák, jako jeden z nejznamenitějších duchův a nejšlechetnějších dobrodinců lidstva.“⁷

Spojení světovosti, učenosti a současně „malého národa“ je v tomto úryvku příznačné a bude se v průběhu oslav ještě mnohokrát opakovat. Na různých místech Čech a Moravy měly oslavy různě „velkolepou“ povahu, byly však převážně organizovány místními učitelskými spolky za součinnosti městských rad.⁸ Šlo o města a obce převážně jazykově české; nejpočetnější byly ve východních a severovýchodních Čechách, kde se akce konaly přinejmenším ve třiceti obcích, ve středních Čechách v osmi obcích, několik oslav se odehrálo také v západních a jižních Čechách. O všech pak podrobně referovaly *Učitelské noviny*, které byly informovány jednotlivými organizátory z řad místních učitelů.⁹ Převážná část slavností byla kombinací několika oslavných aktů — koncertu se zpěvy nebo akademie, přednášky nebo projevu, slavnostních spolkových schůzí, a hostin nebo večerních zábav doplněných o průvody městem, slavnostním osvětlením a ohňostrojem. Na jedné straně tak šlo o spolkové a uzavřené akce s uměleckým a osvětovým programem, na druhé straně o veřejnou ritualitu, v zásadě již etablovanou z doby tzv. národních slavností šedesátých a sedmdesátých let. Podstatnými funkcemi těchto slavností bylo jak ustavování profesní identity, tak její reprezentace v rámci národního společenství, které si společnou komemorací připomínalo kolektivní identitu národní. Specifickými podmínkami tohoto identitotvorného působení byly časové a prostorové dimenze oslav. Pro úspěšnost festiválních performativních aktů byla totiž zásadní koncentrace v čase a v prostoru, přitom byl kladen důraz na propojení oslav v českých zemích i v cizině, tj. měly zahrnovat „celý svět“.

Přestože do jisté míry decentralizovaný charakter měly již oslavy stého výročí narození Josefa Jungmanna v roce 1873, Komenského slavnosti byly dosud největšími z hlediska počtu míst, na nichž se v Čechách a na Moravě oslavy paralelně odehrávaly. Pražská slavnost byla sice významná, ale neměla podobu dřívějších masových oslav, na něž se sjíždělo obyvatelstvo z celých Čech, Moravy i ciziny. Oproti velkým národním slavnostem konaných v šedesátých a sedmdesátých letech nebyla také organizace prezentována jako symbolická reprezentace celého Národa, ale slavnostní výbor tvořili nejprve pouze zástupci učitelských jednot, k nimž se později přidali gymnaziální profesori, pražské vzdělávací a čtenářské spolky a zástupci umělecké obce. Finanční základ slavnosti tvořily příspěvky spolků a až později přispělo také město Praha a okolní městské obce.

Pro analýzu performativního utváření významu je důležité popsat festivální situace a významy, které se během nich dostávají do popředí. Pražské oslavy probíhaly

---

7 Národní listy, 29. března 1892, č. 89.

8 Marta KONÍŘOVÁ (ed.), *120 let Muzea Komenského v Přerově a Oslavy Komenského v roce 1892 ve střední Evropě: materiály z odborné konference, konané 14.–15. října 2008 v Přerově*, Přerov 2009.

9 Přehled oslav viz Pavla LIVČKOVÁ, *Oslavy Jana Amose Komenského v roce 1892*, Bakalářská práce, Filozofická fakulta Západočeské univerzity, Plzeň 2012.

v podstatě ve třech propojených akcích.¹⁰ První byla oslava v Národním divadle, druhou akademie v Rudolfinu a třetí výstava v Národním muzeu spojená se shromážděním k jejímu otevření.

První součástí pražských oslav bylo představení v Národním divadle 26. března, které mělo podobu komponovaného pořadu sestávajícího z básní, hudební přehledy Zdeňka Fibicha, různých projevů a živého obrazu. Posledním výstupem představení v Národním divadle byla jednoaktová hra Jana Pelíška *Věštba Komenského*, ve které podle autorů slavnostního alba „vřelá vlastenecká slova, jež spisovatel vložil v ústa Komenskému, zejména věštba o vzkříšení a budoucí slávě národa českého, neminula se účinkem na mysl slavnostně a nadšeně naladěné a vyvolala bouři potlesku.“¹¹ Jednalo se nejspíše o úryvek hry „pro lidové jeviště“, kterou Pelíšek v té době napsal a později znovu vydal po první světové válce. Komenského řeč na smrtelné posteli tak kombinuje citace a parafráze z *Kšaftu*, včetně verše: „než, doufej, — pracuj, — jednou, lide český/se zas ti vrátí vláda věcí tvých!“ Končí však parafrází:

„Můj národe — můj lide posvěcený —
Ó živ buď v Bohu — živ buď — neumírej —
A muži tvoji — ať jsou bez počtu.“¹²

Využití *Kšaftu* pro symbolické ztělesnění Komenského bylo důležité již v roce 1892, zvláště proto, že byla tato slova zařazena na performativně významné místo na samotný závěr představení v Národním divadle. Jejich budoucí role však v tomto roce byla teprve předznamenána, a to v Masarykově přednášce 27. března pro spolek Slavia. Přednáška, která vyšla tiskem v dubnu 1892 v časopisu *Athenaeum*, měla spíše spolkový charakter a stála stranou oficiálních oslav. T. G. Masaryk na závěr cituje z různých pasáží z *Kšaftu*, mezi nimiž je i citovaná věta, která bude později hrát zásadní roli na počátku nové republiky.

Druhou částí pražských oslav byla akademie v Rudolfinu. Hlavním festivitním aktem tady byla přednáška ředitele měšťanské školy v Karlíně Františka Kreidla. Její podoba a obsah představovaly prototyp oslavných přednášek, které připravovali učitelé v desítkách měst v Čechách a na Moravě, a tím také odrážela „učitelský kánon“ výkladu Komenského „život a díla“. V této době již byla k dispozici řada větších i menších životopisů, z nichž mnohé vyšly právě ke třisetleté oslavě. Kreidl postavil svou řeč na typickém schématu „úvedení — krátký životopis — popis děl — závě-

10 Základní popis podává Jiří Pokorný, který také zmiňuje oficiálně neorganizovanou akci, jíž se zúčastnilo údajně několik stovek mladých lidí před pomníkem Josefa Jungmanna a Vítězslava Háalka, kde zpívali vlastenecké písně. Pokorný se také zmiňuje o střetu s policií a zatýkání. Studentské akce a konflikty mezi studentskými spolky a vedením pražské univerzity popisuje také Jiří Pernes včetně „podvratné“ akce, která spočívala v tom, že byly na veřejně rozšiřovanou výzvu 28. března večer rozsvíceny v pražských domech svíčky. Srov. Jiří POKORNÝ, *Oslavy Jana Amose Komenského v roce 1892*, *Studia Comeniana et Historica* 30, 2000, č. 63–64, s. 207–212; Jiří PERNES, *Úvod*, in: J. A. Komenský a kultura jeho doby, Brno 1992, s. 5–9.

11 *Upomínka oslav třístých narozenin J. A. Komenského*, Praha 1892, s. 11.

12 Jan PELÍŠEK, *Jan Amos Komenský. Historická hra pro lidové jeviště*, Písek 1920.

rečné oslavné zvolání“. Končil tak slovy: „Jene Amose Veliký, dobrodinče lidstva, učitelí národů, ideále křesťanského lidumila, vzore ryzího vlastenectví: Tobě stálá buď paměť! Tobě věčná buď sláva!“¹³

Shrnu tak hlavní významové prvky, které se v rámci oslav objevily — univerzální lidství, výuka (a s tím spojené učitelství), křesťanská moudrost a vlastenectví. Komentář ve slavnostním albu vyzdvihuje, že přes hodinu a půl trvající řeč nenudila a byla vyslechnuta „s napjatou, vpravdě zbožnou pozorností“¹⁴ přerušována voláním souhlasu a potleskem a nakonec aplausem ve stoje s provoláváním slávy Komenskému. Slavnostní akademie byla festivitní formou spojenou se školním prostředím, organizovanou učitelskými spolky a s účastí jejich zástupců. O to je důležitější, že se při této příležitosti objevují významy spojené i s působením J. A. Komenského v jiných oblastech, a naopak jeho význam jako pedagoga je posunut do pozadí. Tím se zesiluje identitotvorný pohyb, který ustavuje společenství učitelů jako součást širšího celku: na prvním místě Národa, dále křesťanského společenství, a univerzálního lidství obecně.

Třetí velkou akcí oslav byla výstava o Komenském nazvaná „Muzeum Komenského“, která zahrnovala početné sbírky nejrůznějších předmětů od velkého počtu tisků Komenského děl přes různá vyobrazení Komenského až po model brandýského pomníku.¹⁵ Slavnostní zahájení výstavy v Pantheonu Národního muzea bylo akcí třetího dne oslav, které se zúčastnili reprezentanti tehdejších zemských institucí, zástupci jednotlivých spolků a měst, které přispěly na oslavy, i nejvyšší hierarchie představitelů škol (učitelé, profesori, inspektoři, vědci). Tato akce byla nejreprezentativnější vzhledem k tehdejší české společnosti, a tím spíše byla uzavřená a svázaná ritualitou dobové občanské společnosti. „Dámám“ byla vyhrazena galerie a „pánové“ se shromáždili v přízemí kolem ověšené busty Komenského. Akci zahajoval dvorní rada a předseda slavnostního výboru Josef Webr, rytíř z Pravomilu. Ten přivítal účastníky, vyzdvihl roli Komenského jako „učitele národů“, resp. „učitele učitelů“, a předal slovo profesorovi Petrovi Durdíkovi, který proslovil dlouhou přednáškou o pedagogických zásluhách Komenského a zakončil svůj projev citátem z *Kšaftu*, ovšem nikoliv z pasáže o návratu „vlády věcí tvých“, ale větou ze samotného závěru (kde Komenský cituje Pátou knihu Mojžíšovu, 33. kapitolu): „Tvoji zajisté nepřátelé poníženi budou, ale ty po vyvýšenostech jejich šlapati budeš.“

Tato závěrečná část pražských oslav ukazuje na podstatnou charakteristiku Komenského připomínání, která vyplývá ze závěrečného citátu ze zahájení výstavy, a to na zdůraznění konfliktu, „boje proti nepřátelům“. Oslavy v roce 1892 totiž podobně jako řada předchozích národních slavností nebyly pouze ustavováním symbolické konstrukce Národa směrem dovnitř, ale byly současně diferenciacním pohybem vůči Jinému, což se projevilo v konstrukci „vnějšku“ festivitního diskursu. „Nepřátelé Komenského“ byli dvojího charakteru — katolíci a vídeňská vláda.¹⁶

13 *Upomínka*, s. 42.

14 *Tamtéž*, s. 21.

15 *Tamtéž*, s. 15. Pomník v Brandýse nad Orlicí byl vůbec prvním pomníkem Komenskému na našem území. Má tvar obelisku a od roku 1865, kdy byl odhalen, se na jeho místě konala řada slavností.

16 Kromě těchto dvou figur se napětí projevilo i ze strany českých Němců v podobě zdrženlivosti a obraně vůči využívání Komenského k „české agitaci“ („čechische Agitation“). Čes-

Možné konflikty se projevily ve dvou sférách, které měly nemalý vliv na podoby oslav. Komenský byl za prvé problematický pro loajální katolické kruhy. Byl totiž mimo český liberální tábor prezentován jako nepřítel katolické církve a habsburského domu. Toto pojetí před oslavami šířila především česká katolická periodika (převážně na Moravě), jako příklad však může sloužit i spisek,¹⁷ ve kterém Edvard Brynych shrnul stanovisko českých katolických kruhů — snažil se odlišit, „co dobrého Komenský učinil“ od kritického postoje „nás katolíků“. Důvodem obrany podle něj bylo, že „by bylo hříchem, kdybychom si nechali při té příležitosti svůj nejdražší poklad, své náboženství, tupiti a zbaběle mlčeli“. Obrana partikulárního konfesijního postoje současně znamenala narušení jednoznačného festivitního diskursu, který nepřipouštěl pochybnosti o oslavované figuře. Zpochybnění být jen části významů spojených s Komenským přineslo proto znovu zpětnou reakci ve vykázaní a delegitimizaci určitých hodnot a jejich reprezentantů — v tomto případě katolických — z festivitního rámce. Brynych na jedné straně postavil argumentaci na úplném uznání Komenského role v „lepším vychování a vyučování mládeže“, na druhé straně na jeho „blouznění“ — nenávisti vůči katolické církvi a Habsburkům. V prvním případě ho rozbor Komenského děl dovádí k závěru, že Komenský chtěl „školu křesťanskou“, čímž se měl stát předchůdcem katolických snah o udržení konfesijního charakteru školství v celém 19. století oproti liberálním snahám o jeho sekularizaci. V druhém případě vychází především z citace ze spisu *Lux in tenebris*, kde se píše, že „papež je Antikrist veliký a nevěstka babylonská“ a že „šelma, která tu nevěstku na hřbetě veze, je císařství římské, zvláště pak dům rakouský [tj. dům habsburský]“.¹⁸ Tím by se Komenský (jako vydavatel spisu) v kontextu druhé poloviny 19. století dostal na hranici, spíše však za hranici skutkové podstaty trestného činu „urážení Veličenstva a údu císařského domu“.¹⁹ A natolik třeskaté obvinění, být zcela ahistorické, se rovnalo v roce 1892 velmi značnému zpochybnění významu Komenského.

Brynychův argument tak poukazoval na druhou oblast, která se pro český festivitní diskurs ukázala být důležitější. Podle zvěstí v českých liberálních novinách předložil údajně kníže Fürstenberk, arcibiskup olomoucký, osobně císaři Komenského spis *Lux in tenebris* s podtrženými inkriminovanými pasážemi. To mělo za následek, že ministr kultu a vyučování, Paul Gautsch, zakázal při příležitosti Komenského jubilea jakékoli školní oslavy, nepovolil den volna a účast dětí ze všech škol v Čechách a na Moravě. Zákaz byl vnímán jako zásadní útok na organizaci oslav, zvláště když se jednalo o školní prostředí, a tudíž zpochybnění pedagogického vý-

---

ký festivitní diskurs však tuto diferenci nerozvíjel, a naopak zdůrazňoval, že Komenského uznávají i slavní němečtí učenci a oslavují i tehdejší německé instituce.

17 Edvard BRYNYCH, *Jan Amos Komenský. Pro katolický lid sepsal Edvard Brynych*, Praha 1892. Text vznikl na základě výkladu v katolickém kalendáři *Meč* na rok 1892. Edvard Jan Nepomuk Brynych byl velmi aktivní profesor bohoslovecké školy a organizátor katolického spolkového života. Na konci roku 1892 se stal královéhradeckým biskupem.

18 E. BRYNYCH, *Jan Amos Komenský*, s. 26.

19 Alice VELKOVÁ, *Ženy proti majestátu. Zločin urážky Veličenstva ve druhé polovině 19. století*, Dějiny a současnost 29, 2007, s. 30–33.

znamu Komenského, který byl hojně uznáván i v zahraničí.²⁰ Mladočeští poslanci okamžitě podali v českém sněmu interpelaci na českého místodržitele a vyvolali kampaň, ve které velmi ostře napadali vládní rozhodnutí. V *Národních listech* vyšel úvodník s titulem „Náš Komenský a jeho nepřátelé“, ve kterém byl emotivně obviněn „týž zloboh černé tmy a žluté, nesnášenlivé zášti, který před půl třetím stem let rozšlapal květ národa českého“, že pronásleduje památku Komenského. V závěru textu autor jednoznačně ukazuje na „nepřátele“, kteří nejen že odmítají uznat význam Komenského, ale nedosahují žádných (kladných) charakteristik s ním spojených: „Jste obnaženi a zahanbeni před tváří světa, který postihuje, že právě proto jest vám náš Komenský takovým trnem v oku, poněvadž byl na rozdíl od vás: pravým křesťanem, pravým apoštolem, pravým učitelem a pravým vychovatelem národův.“²¹

V dlouho stupňovaném konfliktu mezi českou liberální reprezentací a vídeňskou vládou, právě vrcholícím v neúspěšných jednáních o punktačích, se zákaz stal velmi snadnou rozbuškou konfliktu o festivitní prostor. České školy, které byly pod správou místních školních rad a které byly tu a tam podporovány i místními českými školními maticemi nebo maticí ústřední, měly být prostorem částečně autonomním vůči státu a boj o ně znamenal i boj o legitimizaci nároku národního společenství na vlastní státní autonomii.

Symbolickou roli Státu jako pouze vnějšího represivního rámce festivit je možné také ilustrovat na dobových vtipech, které ironizovaly omezenost a represivní charakter státní moci. V *Humoristických listech* se jich objevila celá řada; mezi nimi i tento: „Jaký je rozdíl mezi Komenským a Gautschem? — Tu máš jednu! ... Já ti dám vyslovovat Gautsche v jedné větě s Komenským.“ Občas byly vtipné promluvy uváděny i německy tak, jak je měly říkat ironizované německé figury: „A. Die Tschechen bereiten dem Komenský Ovationen! G. Was?! Lassen sie den Kerl einsperren!“²²

České školy se v této době již vyskytovaly v celém jazykově českém prostoru a také v jazykově smíšených oblastech, takže boje o festivitní prostor probíhaly v desítkách různých míst na lokální úrovni, zvláště na Moravě.²³ V Uherském Brodě, kde učitelské spolky plánovaly odhalení pomníku Komenského v tradičním srpnovém termínu, dokonce okresní hejtmanství v obavě z místního konfliktu připravenou slavnost na poslední chvíli zakázalo. Srpnová oslava měla být pokračováním slavností z šedesátých a sedmdesátých let, včetně sjezdu učitelů. Navazovat měla velká akce s odhalováním Komenského pamětní desky v Přerově, kam nakonec musel být přeložen i chystaný sjezd. Když František Slaměník podával v moravském „týdeníku vychovatelském“ *Komenský zprávu* o uherskobrodském slavnostním odhalení,²⁴ které se nakonec konalo až v polovině října, poukázal na to, že viníkem původního zákazu byla spíše městská rada než politické orgány státu.

20 Podle *Národních listů* byla v Prusku naopak oslava Komenského ve školách nařízena. *Národní listy*, 24. března 1892, č. 84.

21 *Národní listy*, 24. března 1892, č. 84.

22 *Humoristické listy*, 25. března 1892, č. 13.

23 K tomu viz Zdeněk FILIP, *Nesnáze učitelů s oslavami Komenského v roce 1892*, in: M. Koniřová (ed.), *120 let Muzea Komenského v Přerově*, s. 51–52.

24 František SLAMĚNÍK, *Slavnost odhalení pomníku J. A. Komenského v Uherském Brodě*, *Komenský*, 1892, č. 46.

Konfliktní pole oslav stabilizovalo figuru nepřítele Národa a zpětně tak působilo na vyloučení prvků, které s tímto *Nepřítelem* byly spojeny. Přestože si tehdy v již jasně etnický oddělené české společnosti nedovolil nikdo (včetně katolíků) zpochybňovat osobu Komenského jako určující postavu českého „pantheonu“, právě taková jasná identifikace s Národem znamenala nutně negativní vymezení vůči rakouské (resp. vídeňské) vládě, tj. státní moci, a vůči klerikálním katolickým kruhům. Prostřednictvím tohoto zrcadla se i Komenský stal symbolem vlastní autonomie vůči rakousko-uherskému státu, zvláště proto, že byl spojován historicky s „koncem samostatnosti české“, tj. s pobělohorským obdobím, a se školním prostředím, tj. s prostorem pod přímým vlivem a kontrolou rakousko-uherského státu.

KOMENSKÉHO ČESKÝ NÁROD ZA ČESKOSLOVENSKÝ STÁT

Co se týká připomínání Komenského, stal se klíčovým pro první léta nové republiky, projev již zvoleného prezidenta Masaryka 22. prosince 1918. V průběhu následujících oslav se odkaz na Masarykův projev objevoval velmi často a předznamenával i celou řadu aktualizací a významových vazeb mezi Komenským a samotným Masarykem. Vystoupení nového prezidenta těsně před vánočními svátky necelé dva měsíce po vyhlášení Československé republiky mělo totiž dokonale inscenovaný performativní rámeček. Masaryk jej začíná známými slovy z *Kšaftu*:

„Věřím i já Bohu, že po přejití vichřic hněvu, hříchy našimi na hlavy naše uvedené, vláda věcí Tvých k Tobě zase se navrátí, o lide český, a pro tuto naději Tebe dědicem činím všeho toho, co jsem koli po předcích svých byla zdělila a přes těžké a nesnadné časy přechovala, nýbrž i v čemkoli dobrém skrze práci synů mých a pozehnání boží rozhojnění jsem přijala, to všecko Tobě odkazuji.“²⁵

Klíčovou částí projevu totiž Masaryk odkázal k výše zmíněnému závěru své přednášky z roku 1892, kde sice z citátů (nejen) z *Kšaftu* vytvořil vlastní koláž, obsahovala však mimo jiné i onu první citovanou větu. Tuto přednášku vydal v roce 1920 Vasil Škrach s úvodní poznámkou, kterou končí slovy: „V přednášce zvláště upozorňuje autor, že Komenský předpověděl rozpadnutí Polsky. Svoji řeč skončil profesor Masaryk jiným proroctvím Komenského, netuše tenkrát, že dočká splnění této krásné věštby a že jejími slovy zahájí své první poselství — Masaryk president.“²⁶ Objevuje se zde dvojí významové spojení, které nacházíme ve slavnostních materiálech z roku 1920 velmi často. Za prvé vychází ze spojení konce a obnovení české státní samostatnosti. Současně je však toto spojení ztělesněno prostřednictvím proroctví Komen-

25 *Zasedání Národního shromáždění československého roku 1919. První poselství prezidenta československé republiky. Sněmovní tisk, Společná česko-slovenská parlamentní digitální knihovna. Dostupné z <http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/poselstv.htm> [náhled 12. 8. 2014].*

26 Tomáš Garrigue MASARYK, J. A. *Komenský. Přednáška T. G. Masaryka*, Praha 1920. Tisk vyšel v několika vydáních početným nákladem.

ského a Masaryka, kteří jsou tak propojeni i v tom, co mají pro Národ symbolizovat. Masarykovo pojetí Komenského, které stálo roku 1892 na okraji slavnostního dění (ale nebylo s ním v rozporu), se zde tak stává klíčovým zdrojem významů pro oslavy v novém státě. Charakteristické také je, že se i přes diskontinuitu státního rámce oslav udržuje kontinuita většiny významových rámců spojených s Komenským. Především je Národ kontinuálně chápán jako „lid český“, přestože nově vznikající stát se již tehdy výslovně legitimizoval konstrukcí „národa československého“ a „československého jazyka“.

Organizace oslav se do značné míry chopilo Ministerstvo školství a národní osvěty, kde byl zřízen výbor pro oslavy Komenského v čele se samotným ministrem Josefem Šustou. Jiří V. Klíma popsal v přednášce v rámci tohoto výboru měsíc před listopadovými oslavami, kdy byly slavnostní aktivity veřejně vyhlášeny, nejen přípravy a veškeré aktivity výboru, ale také základní pojetí oslav: „Letošní oslavy Komenského při 250. výročí jeho smrti připadajícím na 15. listopad 1920 budou mítí pohnutky dvojí. Nebudeme jen vzpomínati velikého učitele národů a pedagogického reformátora i spisovatele s opravdovou vděčností za všechny jeho veliké dary duchovní, poprvé tak budeme moci doceniti jeho neumdlévající úsilí vrátiti národu našemu ztracenou samostatnost duchovní i politickou.“²⁷ Velká část aktivit, které dříve spočívaly na učitelských jednotách a vzdělávacích spolicích, tak přešla pod ministerstvo. I přes relativně dlouhou existenci výboru se vlastní přípravy oslav konaly prakticky pouze v posledním měsíci před listopadovým konáním.

V říjnu vydal ministr J. Šusta oficiální provolání, kterým vyzval osvětové sbory jakožto základní organizace Svazu osvětového, aby uspořádaly ve všech okresech slavnosti Komenského, „aby si občané republiky vstúpili v paměť vznešené jeho myšlenky“. Tato „znanost o životě a díle“ měla u všech občanů vzbudit „touhu po mravní dokonalosti a užitečném vědění.“²⁸ Svaz osvětový byl přitom organizací, která již před první světovou válkou sjednocovala řadu českých osvětových a vzdělávacích spolků a která po roce 1918 centralizovala s podporou ministerstva školství a národní osvěty jejich veškerou činnost (včetně místních knihoven, přednáškových sérií pro „lid“, amatérských divadelních a jiných uměleckých spolků ad.).

Nová republika tak na jedné straně přebírala a využívala organizační zázemí již existujících struktur předválečné české společnosti, a na druhé straně je více nebo méně stabilizovala a centralizovala pod státní patronací. Důležitou roli ministerský výbor přikládal přednáškám, které měly být prosloveny během oslav, a tak již v roce 1919 naplánoval na přelom října a listopadu 1920 kurz univerzitních extenzí v Praze pro přednášející na slavnostech.²⁹

Přes odlišnou organizační základnu slavností se performativní rovina oslav v roce 1920 proměnila oproti oslavám v roce 1892 pouze menšími, ale charakteristickými posuny. Oslavy zahrnovaly opět množství lokálních a spolkových akcí, které však již nebyly společným prostorem v tom smyslu, že by byl paralelní průběh slavnostních aktů specifickým tématem oslav. Prostor festivitu tak již nebyl soubo-

27 Oslavy J. A. Komenského v listopadu 1920, Naše doba 28, 1921, otisk.

28 Slavnosti Komenského (Č.j. 66871/8290 n. o. 15. X. 1920), Česká osvěta 17, 1920, č. 2, s. 1.

29 Podobně byly organizovány kurzy pro přednášející na venkově.

rem míst, která by ohraničovala „vnitřek“ slavnosti, a tím by též implikovala symbolický prostor české společnosti. Tímto prostorem byl československý stát a jeho nová centra. Kromě oslav konaných v Praze, v Brně a jen sporadicky v Bratislavě se tak v dobovém celostátním tisku o regionálních oslavách téměř nic neuvádí. Hranice etnicky českého území, tak důležité v době jednání o punktacích, tak po vzniku samostatného státu jakoby přestaly existovat, a to přesto, že právě na podzim roku 1920 probíhaly v pohraničí velmi agresivní boje o pomníky Josefa II. a národnostní konflikt s českými a moravskými Němci nabral velmi intenzivní podoby. Zdá se, že v českém festivním diskursu hranice Národa přestaly existovat, respektive byly ztotožněny s hranicemi nového Státu.

Spolkové a městské oslavy, které jsou zmiňovány v tisku, se odehrávaly výhradně v podobě přednášek, akademií nebo koncertů, tj. festivních forem v uzavřených prostorech pro omezené a vybrané publikum. Ovšem ani oficiální oslavné akty konané v Praze a v Brně nebyly akcemi veřejnými, a jejich podoba se příliš nelišila od popsaných slavnostních událostí roku 1892. V Praze byla první akcí tryzna za Komenského v Obecním domě pořádaná Svazem osvětovým v neděli 14. listopadu dopoledne.³⁰ Hlavní slavnostní akcí však byla oslava pořádaná na stejném místě jako v roce 1892, v Pantheonu Národního muzea, která byla stejně jako tehdy doplněna výstavou v přílehlých prostorách. Obsáhlý referát o výstavních exponátech otiskl deník Československá republika.³¹ Kromě stovek spisů Komenského, které se údajně sháněly teprve krátce před slavností, byly shromážděny práce o Komenském a zvláštní oddíl věnovaný vlivu Komenského na svobodné zednářství.³²

Samotná akce se konala pod patronátem prezidenta a za jeho účasti. T. G. Masaryk výstavu zahájil, prohlédl si ji, a po zakončení slavnostních proslovů a hudby položil věnec k soše Komenského, která se nacházela v rohu Pantheonu. Program zahájil sborový zpěv „národních hymen“ a po českobratrských písních následoval projev ministra Josefa Šusty jako předsedy slavnostního výboru.³³ Přednášku o „životě a díle“ přednesl historik Václav Novotný a program byl zakončen Foersterovou kantátou. „Akce, jejíž program byl poměrně skrovný co do obsahu i délky trvání, byla v denním tisku reflektována pouze letmo, dokonce nebyl publikován ani jeden ze slavnostních projevů.“³⁴ Akce se zúčastnila reprezentace nově vzniklého státu, kromě prezidenta též předseda Národního shromáždění, místopředseda senátu, členové vlády a další političtí představitelé, zástupci zahraničních velvyslanectví, rektori univerzit a také zástupci vzdělávacích a kulturních spolků.

Oslavy Komenského v Brně měly oficiální podobu ve dvou slavnostních shromážděních. První byla akademická slavnost pro vysokoškolské studenty, která se konala

30 *Tryzna Komenského, Česká osvěta*, 1920, s. 20.

31 Československá republika, 14. listopadu 1920, č. 314.

32 Výklad o vlivu Komenského na svobodné zednářství podal František Mašláň v brožuře, která vyšla následujícího roku. František MAŠLÁŇ, *Komenský a svobodní zednáři*, Praha 1921.

33 Národní listy, 15. listopadu 1920.

34 Podle referenta Národních listů proto, že byli novináři umístěni příliš daleko od řečnického pultu, a tak projevy prakticky neslyšeli. Národní listy, 15. listopadu 1920.

na vysoké škole technické a která spočívala v projevech obou brněnských rektorů a v klasické přednášce „o životě a díle“ profesora Stanislava Součka.³⁵ Kromě této akademické akce však proběhly i veřejné oslavy nižších škol pod označením „hold českého žactva a studentstva památce Komenského“, v jehož rámci byly nejprve daného dne ráno na všech brněnských obecných, občanských, středních a odborných školách pořádány výklady o Komenském, načež se žáci a studenti v čele s učitelskými a profesorskými sbory odebrali na náměstí Svobody, kde si vyslechli sborové zpěvy a „obě národní hymny“.³⁶ Stejně jako v Praze se také v Brně konala řada spolkových oslav, převážně s přednáškami, často organizovanými evangelickými sbory a spolky, jako byla například Jednota kostnická.³⁷

Přestože se listopadové oslavy 250 let od úmrtí Komenského odehrávaly na pozadí mnoha aktuálních sporů a problémů nového státu i hektického dění v zahraničí, věnovaly výročí téměř všechny tehdejší hlavní deníky slavnostní texty a někdy i podobiznu Komenského. V řadě případů tak působí texty věnované Komenskému kontrastně k ostatnímu obsahu jako velmi konsensuální připomínání vzniku nového Státu. Z toho je možné usuzovat, že byl festivitní diskurs od dobových konfliktních společenských polí spíše oddělen, a že postava Komenského se v této situaci jevila jako nesporná. Pravidelně se opakují motivy „učitele národů“, učence a humanisty, vlastence a osobnosti světového významu, stejně jako v předválečných letech, jsou ale prezentovány ve vztahu k nově nabytému Státu, a navíc v poněkud pozměněném vzájemném vztahu. Do pozadí jednoznačně ustupuje rámování křesťanskou učeností, vírou a univerzalitou. Náboženský kontext se tak ozývá především ve festivitních textech spojených s oslavami Komenského v evangelickém prostředí. Explicitní aktualizace Komenského významu naopak vedou dobové autory k tomu, že Komenského spojují s mírovými snahami a s úsilím po obnově mravnosti po válečných útrapách. Souvislost Komenského univerzálně mravních cílů s jeho důrazem na vlastenectví, která byla ještě v devadesátých letech 19. století převážně chápána jako argument pro rovnocenné postavení českého národa mezi ostatními „vyspělými“, se obrací. Nyní je to masarykovská mravní obroda, směřovaná humanitními ideály, která má sloužit vlastenectví, a potažmo tedy Státu.

Státní masarykovskou interpretaci obohatil a vyhroutil Jan Herben, který v úvaze publikované v *Národních listech*³⁸ označil Komenského mimo „bohoslovce, didaktika a filosofa“ také za politika. Vyzdvihl na jeho názorech jednak to, že se zajímal o „drobného člověka“, a tím byl v zásadě demokratem. Za druhé ocenil jeho snahu o národní církev, čímž měly být vyřešeny spory uvnitř států, a tím věnována pozornost k tomu hlavnímu — „mravnému životu“. Komenského politickým cílem tak byla v posledku podle Herbena demokratizace a obecná mravnost, tedy hodnoty Masarykem zdůrazňované jako nezbytné pro existenci nového Státu.

Dalším novým motivem, který vycházel z masarykovské představy všeobecné humanity, byl důraz na internacionalismus a mírové světové uspořádání. Nejen, že

35 Venkov, 15. listopadu 1920.

36 Moravská orlice, 15. listopadu 1920, č. 259.

37 Československá republika, 14. listopadu 1920, č. 314.

38 Národní listy, 16. listopadu 1920, č. 315.

mělo být „pravé“ vlastenectví příspěvkem k mravní obrodě lidstva, ale „sbratření národů“ mělo vést k novému typu mezinárodní spolupráce, kterou opět „předpověděl“ J. A. Komenský. Tuto myšlenku vyhlásil T. G. Masaryk v otevřeném telegramu amsterdamské městské radě k tamějším oslavám Komenského, který byl otištěn téměř ve všech významných denících.³⁹

Internacionalismus se tady stává samostatným významem, který je Komenskému přikládán, a je vztažen k aktuálnímu poválečnému dění, obnově a mírovým snahám. Nejsilněji však důraz na internacionalismus zazněl z úplně jiných kruhů, a to ze sociálně-demokratické politického tábora. Hlavní strana slavnostního vydání *Večerníku Práva lidu* vyšla s podobiznou Komenského a s titulkem „Jan Amos Komenský — první český internacionalista!“⁴⁰ Autor článku v něm shrnuje postoj ke Komenskému „z hlediska moderního socialismu“. Podle něj může být Komenský považován za průkopníka socialismu ze tří důvodů: prosazoval myšlenku osmihodinové pracovní doby, projevoval odpor k bohatství (ovšem údajně jiný než tradičně náboženský) a prosazoval internacionalismus. V prvním případě šlo o v této době populární tezi, totiž že Komenský přišel s rozdělením dne na tři stejné díly po osmi hodinách pro práci, odpočinek a spánek. Sociální demokracie ji již dříve používala jako argument pro osmihodinovou pracovní dobu, a v době oslav Komenského to údajně věděl již „každý český dělník“. Větší problém autorovi dělalo to, aby Komenského kritiku bohatství odlišil od tradičního církevního důrazu na chudobu. Jako málo známé pak označuje Komenského myšlenky k internacionalismu, které cituje z *Panegersie*, a svůj příspěvek uzavírá výrokem: „Jsou to myšlenky, které československý proletariát napsal na svůj prapor, když dvě století po smrti J. A. Komenského začal se organizovat na sociálně demokratickém programu. [...] sbratření lidstva, odstranění válek a osm hodin práce. Takový byl program první manifestace květnové — a byl to program J. A. Komenského“. Zájem o Komenského a přihlášení se k němu v sociálně demokratickém táboře byly skutečně značné, a projevil se mimo jiné v tom, že byl tento výklad Komenského shrnut v samostatné brožurce Františka Benáka,⁴¹ která byla vydána před slavnostmi a šířena v dělnických kruzích.

Shrneme-li své poznatky, performativní situace a festivální formy se v době dvou set padesátého výročí Komenského úmrtí do značné míry podobají těm z roku 1892. Jediným odlišným prvkem se stává prezidentovo pokládání věnců. Otevírá se však dosud zakazovaný festivální prostor školy se všemi organizačními mechanismy, které na sebe přebírá nová republika. Pokud jde o významy přikládané Komenskému, opakují se hlavní tematické okruhy, přičemž do popředí vstupují masarykovské hodnoty demokratičnosti, mravnosti a humanity, internacionalismu a míru. Ty jsou vztaženy vůči existenci nového Státu, a z nich je nahlíženo také Komenského vlastenectví.

* * *

39 Národní listy, 17. listopadu 1920, č. 316.

40 *Večerník Práva Lidu*, 15. listopadu 1920, č. 218.

41 František BENÁK, *J. A. Komenský. Apoštol a průkopník lidství*, Praha 1920.

Oslavy roku 1892 vřazovaly Komenského do symbolického rámce Národa prostřednictvím významů spojených s pedagogikou, školstvím, učitelstvím a učeností a univerzální představou křesťanského lidství. Jeho „světovost“ měla zařadit český Národ po bok „vzdělaným“ národům. Performativní stránka oslav to odrážela v zásadní roli učitelů a jejich spolků při oslavách a v jejich snaze o inscenování výjimečnosti školy a vzdělanosti v rámci symbolické konstrukce Národa. Stát se kvůli spojení s katolickou církví a kvůli roli jeho představitelů, Habsburků, v historickém pobělohorském „ponížení“ stal ve festivitním diskursu vyloučeným prvkem – nepřítelem oslav a Komenského. Po vzniku Československé republiky se významový rámec spojovaný s Komenským příliš nezměnil. Do popředí se dostala masarykovská interpretace, která zdůrazňovala humanitní a mravní rozměr pedagogického a výchovného významu Komenského. V tomto smyslu byl Komenský stále součástí „české otázky“. Komenským se měl uzavřít historický oblouk znovuzískání státní samostatnosti Národa. Nový Stát se stal rámcem oslav organizačně (hlavně ve školství, a v tomto smyslu pominulo konfliktní pole z předválečné doby), ale performativně a významově byl naplněn pojetím Národa z dob předválečných. Nebyla tak vyřešena zásadní otázka, jak se ze ztráty samostatnosti českého Národa stalo „znovuzískání“ samostatnosti československého Státu. Přispěl k tomu i sám Masaryk svým trváním na kontinuitě „české otázky“ a performativně svým obrazem „návratu věcí tvých, ó lide český“. Československá republika měla být na jedné straně tím Státem, jehož obnovu Komenský a Masaryk předpovídali, na druhé straně reálně nebyla a nemohla být Státem Komenskému „věrných Čechů“ tak, jak si to představovali před válkou a jak ho i roku 1920 oslavovali.

RÉSUMÉ:

The celebrations of the Comenius anniversaries in 1892 and 1920 were an important element in the formation of the political culture in the Czech lands, particularly in view of the way they reflected the symbolic creation of the collective spirit of the Nation and State, as between the two celebrations of the Comenius anniversary in 1892 and 1920 there was a special transformation in the way the Nation related to the State and the State to the Nation. Whereas in 1892 the State, represented by the government in Vienna, was perceived as an external framework, either alienated or completely hostile, in 1920 the festivities were presented as a celebration of independence and thus the State became an integral and integrating factor in the festive discourse. Based on an analysis restricted in terms of sources to the discourse of both celebrations, and methodologically based on a semiotic analysis of the performative acts, I make a comparison between both celebrations. The festivities of 1892 placed Comenius within the symbolic framework of the Nation using meanings associated with pedagogy, education, teaching and scholarship, as well as the universal idea of a Christian humanity. After the creation of the Czechoslovak Republic, the semantic framework associated with Comenius did not change too much, although Masaryk's interpretation came to the fore, emphasizing the humane and moral dimension of Comenius's pedagogical and educational importance. However, the framework of the celebrations altered because of the conception of the state. Due to its connection with the Catholic church and the role of its representatives, the Habsburgs, in the historical post-White Mountain "humiliation", the State was an excluded enemy of the festivities and Comenius. The new Czechoslovak State became the organizational framework for the celebrations (particularly

in the educational system, and in this sense it ignored the field of conflict from the prewar period), but performatively and semantically it was supplemented by the concept of the Nation from prewar times. Hence no answer was found to the basic question of how the independence of the Czechoslovak state was “regained” in Masaryk’s day after the Czech Nation’s loss of independence during Comenius’s time.

Mgr. Karel Šima, Ph.D., obhájl disertaci o českých národních slavnostech druhé poloviny 19. století jako performativních aktech konstruování národní identity. V současnosti se kromě historické práce věnuje výzkumu fungování vysokých škol a oboru historické antropologie na Fakultě humanitních studií UK (karel.sima@centrum.cz).